

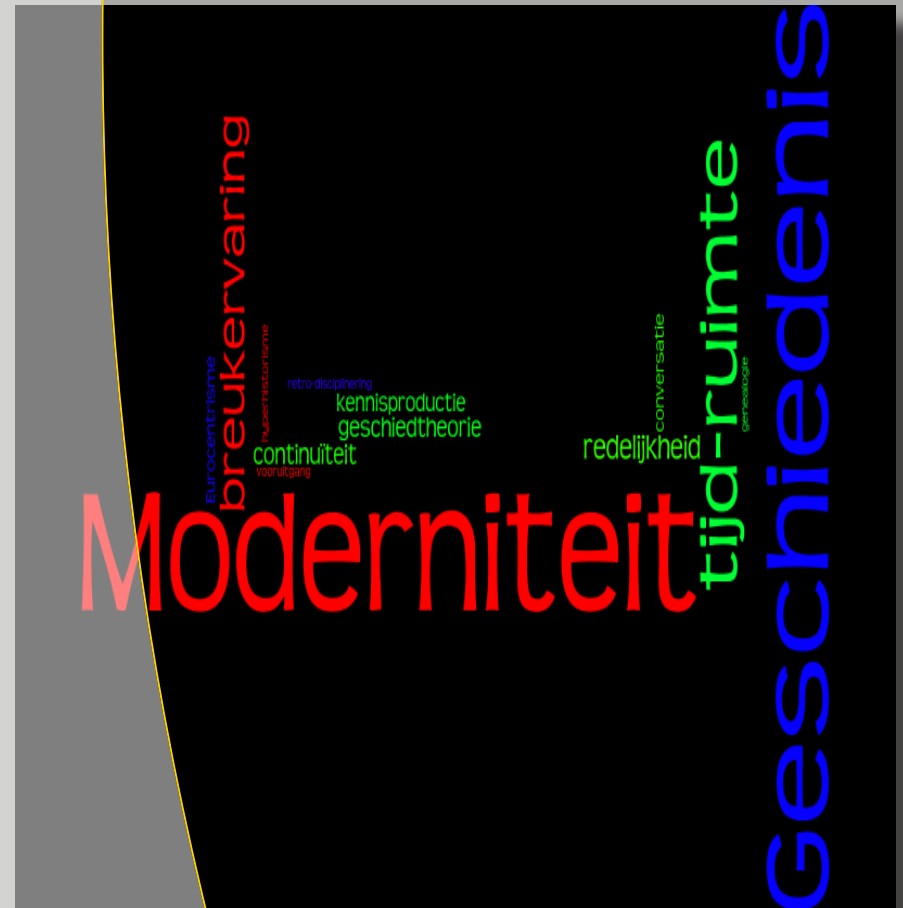
Moderniteit en Geschiedenis

Voorzichtig pleidooi voor een redelijke geschiedschrijving

Normaal gesproken ervaren we onze moderne samenleving als vaststaand. Bij nader inzien blijkt de aard van die moderne wereld minder vanzelfsprekend. Ligt de essentie ervan in wetenschap, technologie, marktwerking, welvaartsgroei of democratie? Of is het van dat alles wat? Hoe liggen de verhoudingen tussen die domeinen dan? Welbeschouwd blijkt moderniteit een betwist begrip te zijn.

In het debat over de aard en betekenis van de moderniteit spelen geschiedkundige categorieën een grote rol. Opvattingen over tijd en ruimte, tijdsvolgorde, ontwikkeling, (on)gelijktijdigheid en (dis)continuïteit vormen hoekstenen van het moderne wereldbeeld. Behalve een producent van moderniteit is geschiedbeschouwing tegelijkertijd zelf ook een product van de moderne wereld. Historici hebben dan ook in de 19e en de 20e eeuw actief deelgenomen aan het discours over de moderne samenleving.

Dat geldt ook voor de geschiedtheorie, die sterk wisselende vormen van moderne geschiedschrijving heeft weten te funderen. Nu, in de 21e eeuw, ventileren geschiedfilosofen twijfels aan al die modern-historische concepten. Ondanks deze kritische distantie kunnen geschiedtheoretici niet aan het moderne denkraam ontsnappen, net zo min als historici of andere cultuurdragers dat kunnen. We zullen onze moderne conditie onder ogen moeten zien. Liefst in alle redelijkheid.

Ed Jonker

Afscheidsrede 16 september 2015

Ed Jonker

Moderniteit en geschiedenis

Voorzichtig pleidooi voor een
redelijke geschiedschrijving

Universiteit Utrecht

Afscheidsrede

Uitgesproken op woensdag 16 september 2015.

Dames en heren,

Opbouw van het betoog

Eerst zal ik iets zeggen over het probleem van de moderniteit. Dan over de rol die onze gangbare, vertrouwde geschiedopvatting heeft gespeeld in het construeren van de moderne wereld. Geschiedtheoretische concepten van tijd, ruimte en ontwikkeling vormen nog altijd hoekstenen van ons moderne wereldbeeld.

De tegenwoordige kritiek op de moderniteit heeft dan ook gevolgen voor het moderne historische denken en daarmee komen ook de theoretische en methodologische concepten van de huidige geschiedwetenschap onder vuur te liggen. Na die kritieken onder ogen te hebben gezien, zal ik toch eindigen met een voorzichtig pleidooi voor de redelijkheid van de moderne geschiedbeschouwing.

Moderniteit als probleem

Op het eerste gezicht is het begrip moderniteit ongecompliceerd. We weten wat we verstaan onder een moderne samenleving. De moderne leefomgeving staat vol met zacht zoemende apparaten die bediend worden door hoogopgeleide wereldburgers. Die individuen zijn kosmopolitisch, ze leven in de stad, gaan niet naar de kerk, maar doen wel aan moderne zingeving. Zij, of liever wij, zijn de zegeningen van technologie, democratie en rechtsstaat deelachtig. En we weten ook hoe we zover gekomen zijn: door een proces van modernisering, dat ons van ouderwetse, traditionele routines heeft gebracht naar nieuwe, uitdagende keuzemogelijkheden.

Bij nadere beschouwing blijkt het allemaal minder vanzelfsprekend te zijn. Het beeld van de zacht zoemende machinerie, is dat niet eerder laat-modern of zelfs postmodern? Was er niet een vroegere vorm van moderniteit met rokende schoorstenen, vervuiling en armoede? Bestaat die vorm van rauw kapitalisme nu niet ook nog, zelfs in het hypermoderne westen? En als die verschillende vormen van moderniteit

naast elkaar bestaan, hoe zit het dan met het proces van modernisering? Dat zou wel eens minder gelijkvormig en duidelijk kunnen verlopen dan we voor het gemak aannemen. Heeft het niet geleid tot een *risk society*, tot een samenleving met onbeheersbare ecologische risico's?¹

Onze cultuur en samenleving mogen zich dan min of meer vanzelfsprekend definiëren als modern, maar over het precieze karakter van die moderne wereld kan getwist worden. Wat bestempelt de huidige wereld nu eigenlijk tot 'modern'? Ligt de essentie bij de moderne wetenschap, technologie, marktwerking, welvaartsgroei of democratie? Moeten we de moderne samenleving zien als een materiële werkelijkheid, als een politiek en sociaal systeem of als een intellectuele constructie? Voor het dagelijks gebruik gaan we ervan uit dat het zo'n beetje van alles wat is, dat er een samenspel bestaat tussen al die factoren. De zoemende machines, de flatgebouwen, de bureaucratie: ze bestaan, net als de politieke partijen, de ideologieën, de kunstvormen en de culturele ervaring. Die houden op een of andere wijze allemaal verband met elkaar.

Hoe dat moderne complex dan precies werkt, wordt meestal in het vage gelaten. Zodra daar nadere vragen over gesteld worden, versplintert het vanzelfsprekende moderne wereldbeeld. Dan moet er nagedacht worden over de verhouding tussen economie en politiek, tussen vrijheid en disciplineren, tussen individuele ontplooiing en massacultuur. Waar ligt de kern van de moderne maatschappij, kent de modernisering een richting en een eindpunt?

Het gebruik van de term 'moderniteit' markeert op zich al de twijfel aan de vanzelfsprekendheid van 'het moderne'. Moderniteit is een relatief jong begrip, dat zowel verwijst naar de moderne wereld als naar de opvattingen erover. Het komt pas in de loop van de jaren 1980 *en vogue*.

---

1 Een overzicht van die twijfels bij Joris van Eijnatten, Ed Jonker, Willemijn Ruberg, Joes Segal, 'Shaping the Discourse on Modernity', in: *International Journal for History, Culture and Modernity*, 1 (2013), 3-20. Een kleine greep uit problematiserende handboeken: Peter Wagner, *Modernity. Understanding the Present* (Cambridge, Malden 2012); Simon Gunn, *History and Cultural Theory* (Harlow 2006); John Jervis, *Exploring the Modern. Patterns of Western Culture and Civilization* (Oxford, Malden 1998). De risico's bij Ulrich Beck, *Risk society. Towards a New Modernity* (London, New Delhi 1992; eerder al in Ulrich Beck, *Risikogesellschaft* (Frankfurt a/M 1986).

Het is ook duidelijk een inclusief en spiegelend begrip: het gaat over onszelf. En wie zichzelf weet te benoemen, heeft afstand genomen van de vanzelfsprekendheid. Vrij naar Hegel: wanneer er over moderniteit gesproken kan worden, is het fenomeen al praktisch dood en begraven.² Anders gezegd: we leven nu in wat wel aangeduid wordt als een 'reflexieve moderniteit', een moderne wereld die kritisch over zichzelf nadenkt. Moderniteit, modernisering, moderne cultuur zijn *contested concepts* of *Kampfbegriffe* geworden. Dat waren ze natuurlijk altijd al, want de modernisering heeft de traditionele wereld weggevaagd. Dat is niet zachtzinnig gegaan. En na het aanvankelijke triomfalisme in de 19e eeuw heeft de moderne zelf-felicitering wel eerder onder vuur gelegen. In het discours over de moderniteit is de moderne wereld dus eerst geprezen, toen gewantouwd, vervolgens geïroniseerd. Men kan dat zien aan de discursieve conjunctuur van begrippen als Verlichting, Liberalisme en Wetenschap.³

In de 19e eeuw presenteren aanhangers zich als de dragers van de toekomst. Kennis, politiek en cultuur gehoorzaamden aan de wetten van de vooruitgang. Het burgerlijk beschavingsideaal lag binnen handbereik. Behoudens marginale kritiek van conservatieve en romantische zijde houdt deze opvatting het fort tot aan het begin van de 20e eeuw.

Intellectuele, culturele en politieke twijfels leiden bij de generatie van 1890 tot een revolutie tegen dit positivisme. De vooruitgangsbepoefte wordt gewantouwd door uiteenlopende denkers als Freud, Weber en Pareto. Die kritiek wordt versterkt door de kater van de beide wereldoorlogen. Kennelijk maakten ook fascisme, racisme en genocide deel uit van de moderniteit, zoals onder meer Theodor Adorno, Hannah Arendt en Zygmunt Bauman hebben beargumenteerd.

Niettemin zien we na 1945 de hegemonie van een hernieuwd liberalisme, een traditie die loopt van Karl Popper tot en met Francis Fukuyama. Die leidt tot een reactie in de vorm van het postmodernisme,

---

2 Wagner, 11-63; G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Berlin 1821), in de inleiding waarvan de Uil van Minerva uitvliegt in de schemering.

3 Marshall Berman, *All That is Solid, Melts in Air: the Experience of Modernity* (New York 1982); Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Cambridge 1990); Leszek Kolakowski, *Modernity on Endless Trial* (Chicago, London 1990).

dat alles wat modern en liberaal genoemd is deconstrueert tot praktijken van onderdrukking en uitbuiting. Michel Foucault en Bruno Latour bewegen zich tussen wanhoop en ironie. Postkoloniale critici proberen om het westen het alleenrecht op modernisering te ontzeggen door te spreken van *multiple modernities*, waarbinnen Europa niet het centrum van alles is.⁴

De kritiek op de moderniteit is dus vooral naar voren gebracht in periodes van crisis. Belangrijke ijkpunten zijn de intellectuele crisis van 1890, de politieke en morele crisis van 1914-1945 en de twijfels over de houdbaarheid van de moderne welvaartsstaat in de loop van de jaren 1980 en 1990. Die laatste crisis is in de 21e eeuw nog steeds de onze.

Genealogie en geschiedenis

In de fundering van het moderne zelfbeeld en in de debatten over de aard en richting van de modernisering speelt geschiedbeschouwing een sleutelrol. Het concept moderniteit is historisch van aard. Het bevat een tijdsaanduiding: de moderne wereld komt na de traditionele wereld. De moderniteit ontwikkelt zichzelf ook door de tijd heen; historici onderscheiden een vroegmoderne, moderne, laatmoderne en zelfs postmoderne fase. Die terminologie impliceert een tijdsvolgorde en voorziet periodebegrippen van een inhoudelijke lading. Deze opvattingen over lineaire tijd, over ontwikkeling en over de zinvolle opeenvolging van historische periodes zijn onlosmakelijk verbonden met het denken binnen de moderniteit.

Het concept van de moderne wereld is dus verknoot met historisch denken, om precies te zijn met modern historisch bewustzijn. Het bestaan van een moderne wereld impliceert een breuk in de tijd: een

---

4 De crises bij Henry Stuart Hughes, *Consciousness and Society. The Reorientation of European Social Thought 1890-1930* (New York 1958) en J.W. Burrow, *The Crisis of Reason. European Thought, 1848-1914* (New Haven, London 2000). De conceptuele gevolgen bij Mark Roseman, 'National Socialism and the End of Modernity', in: *American Historical Review* 116 (2011), 688-701; Dipresh Chakrabarty, 'The Muddle of Modernity', in: *AHR* 116 (2011), 663-675; Gurminder K. Bhambra, 'Historical Sociology, Modernity, and Postcolonial Critique', in: *AHR* 116 (2011), 653-662.

nieuwe wereld ontstond, in economische, politieke en culturele zin. Over de datering van de breuk wordt getwist, maar invloedrijke theses als die van Eric Hobsbawms dubbele revolutie (de politieke in Frankrijk en de industriële in Engeland) plaatsen de omwenteling rond 1800. Dat idee van een transitie van traditioneel naar modern, van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*, is gemeengoed geworden in het denken over moderniteit; ze maakt inmiddels onderdeel uit van onze zelfdefinitie. Zo begrijpen wij ons eigen ontstaan.

De geschiedfilosoof Reinhart Koselleck heeft deze breuk cultureel in kaart gebracht. Ook hij ziet een omslag die rond 1800 plaatsvindt. Vóór 1750 zag de wereld er anders uit dan na 1850, niet alleen materieel, maar ook geestelijk. Koselleck maakt deze verandering in het wereldbeeld met name zichtbaar aan de hand van het politieke en culturele vocabulaire. Begrippen als staat, natie, democratie en burgerschap betekenen onder het *ancien regime* iets anders dan in de 19e eeuw. In deze overgang naar het moderne denken nemen de begrippen van tijd en geschiedenis een sleutelpositie in. Modern historisch denken en moderne historische cultuur zijn onmisbare fundamenten voor het zelfbegrip van de Verlichting, het liberalisme en het positivisme. De moderniteit definieert zichzelf als een historisch benoembare periode, als een verzameling van in de tijd traceerbare veranderingen. De relatie tussen verleden, heden en toekomst wordt opnieuw gelegd. Het verleden wordt nu gedegradeerd tot een voorbereiding op het moderne heden, dat in de toekomst alleen maar vervolmaakt zou worden.⁵

Behalve temporeel wordt de nieuwe wereld ook ruimtelijk ingekaderd: er is een topografie van de vooruitgang. Die dijt uit, net als het heelal na de oerknal: Parijs, Londen, Europa, de Verenigde Staten, succesvolle kolonies en *dominions* en op termijn andere delen van de wereld. Dat is de theorie van Europa als *first order modernity*, waartegen later de

---

5 Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848* (New York 1962); Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt a/M 1979), ook als *Futures Past. On the Semantics of Historical Time* (Cambridge, Mass. 1985). De praktische uitvoering van Kosellecks begripsgeschiedenis in Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, eds., *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1972).

postkoloniale kritiek zich zal keren. Tijd en ruimte smelten samen in moderniseringstheorieën, waarin Europa en het westen, hier en nu, worden voorgesteld als het verst voortgeschreden.⁶

Naast culturele en politieke vertalingen, waar Koselleck voornamelijk over spreekt, kent deze genealogische denkwijze ook wetenschappelijke uitwerkingen. Die beperken zich niet tot de geschiedwetenschap. In de sociale wetenschappen vormen noties van ontwikkeling, evolutie en faseleer sleutelbegrippen. De nieuw opkomende sociale wetenschappen maken zodoende een intrinsiek onderdeel uit van de moderniteit: ze zijn producent en product tegelijk. Economie, sociologie, geografie en antropologie worden in het leven geroepen door de moderne samenleving, die hun type van kennis nodig heeft. En door middel van die kennis geven ze tegelijkertijd vorm aan de moderniteit. Denk aan de statistiek die aan de basis ligt van de verzorgingsstaat. Dat geldt ook voor de geesteswetenschappen en de geschiedbeoefening, die bijvoorbeeld instrumenteel geweest zijn in het creëren van nationale identiteiten. Om het wat geleerder te zeggen: deze wetenschappen zijn conceptueel constitutief voor het idee van de moderniteit en ze worden zelf materieel geconstitueerd door de praktijk van de moderne wetenschap en politiek. Iets minder geleerd: ze doen de baron van Münchhausen na: ze vinden zich zelf uit en ze weten zichzelf vervolgens goed te verkopen. Door het centrale evolutieconcept kunnen ook natuurwetenschappen als biologie, geologie en kosmologie in dit universum worden opgenomen. Het positivistische bouwwerk wordt filosofisch bekrond door – alweer – een evolutionaire opvatting van groeiend menselijk inzicht: in wetenschappelijke zin, denk aan Comte, of in moreel opzicht, zoals bij Kant en Hegel.⁷

---

6 G.J. Whitrow, *Time in History* (Oxford, New York 1989); S. Kern, *The Culture of Time and Space 1880-1914* (Cambridge, Mass. 1983); Lynn Hunt, *Measuring Time, Making History* (Budapest 2008).

7 Vgl. Burrow, chapters 1&2; Hughes, chapters 1&2.

Conjunctuur van de moderne geschiedwetenschap

Al die wetenschappelijke theorieën, culturele uitingen en politieke opvattingen definiëren zich dus in historische, of beter historiserende termen. Een nadere blik op de vormen die het historisch denken vanaf 1800 heeft aangenomen laat de verwevenheid van historisch denken met politieke en culturele configuraties zien. Ik onderscheid er vier, in chronologische volgorde. (Je bent historicus, of je bent het niet.)

1. De 19e eeuw staat bekend als de eeuw van de geschiedschrijving. Die historiografie staat in dienst van het liberalisme en het rationalisme. De vooruitgang, de opmars van de zegeningen van de moderne tijd, – dat vormt het raamwerk. Naast deze triomfantelijke *Whig*-geschiedschrijving bestaat zeker wel een voorzichtiger historistische component, die wat aarzelender is over de universele vooruitgang, maar die bezingt in de praktijk toch meestal de immer groeiende voortreffelijkheid van de eigen natie in de zogenaamde *post-Enlightenment* geschiedschrijving.⁸
2. In de eerste helft van de 20e eeuw wemelt het van de historiserende theorieën in de vorm van ideologieën: marxisme, fascisme, nationaalsocialisme. Men kan het pseudowetenschap noemen, maar de gevolgde redeneringen bevatten onmiskenbaar noties van evolutie en vooruitgang. Het liberalisme – ook een ideologie – staat in het interbellum op een wat zachter pitje. Twijfel aan de zegeningen van de vooruitgang in wetenschap en samenleving leidt in intellectuele kring tot epistemologische, culturele en morele kritiek op de moderniteit. Tekenend is dat men toch het moderne raamwerk niet verlaat; deze kritiek staat bekend als ‘modernistisch’. Nietzsche is een vroeg voorbeeld, de eerder genoemde generatie van 1890 met haar revolte tegen het positivisme volgt daarop.⁹

---

8 Het concept van ‘post-Enlightenment historiography’ bij Thomas N. Baker, ‘National History in the Age of Michelet, Macaulay, and Bancroft’, in: Lloyd Kramer, Sarah Maza, eds., *A Companion to Western Historical Thought* (Malden, Oxford 2002), 185–204. Eerder dezelfde gedachte bij Ernst Breisach, *Historiography. Ancient, Medieval and Modern* (Chicago, London 1983), chapters 15&16.

9 Hughes, chapter 10; Roseman, *passim*.

3. Na het demasqué van de beide wereldoorlogen zien we in de *trentes glorieuses*, de drie decennia tussen 1950 en 1980, toch weer een sterke opleving van de vooruitgangstheorie. Die kan niet meer de onbekommerde vorm aannemen van het positivisme van vóór de beide wereldoorlogen. De nieuwe *grand narrative* is die van een Verlichting 2.0. Nu treden de sociale wetenschappen meer op de voorgrond. Filosofen en sociologen als Karl Popper, Karl Mannheim en Daniel Bell prediken het einde van de ideologie. Hun theorie is niet openlijk ‘historisch’, maar wordt gepresenteerd als ‘moderne sociologie’ met de westerse verzorgingsstaat als het einde van de geschiedenis. Deze theorie heeft tot de crisis van 2008 uitlopers gehad in het neoliberalisme en is nog steeds politiek virulent.¹⁰
4. Vanaf de jaren 1980 komt er gereede twijfel aan de definitieve Keynesiaanse overwinning op Malthus. De stokkende groei van welvaart en welzijn geeft onzekerheid die zich vertaalt in twee tendensen. De éne is nostalgisch en zet in op retro-historisering. Erfgoed, neo-nationale canons en ongebreidelde herinnering produceren een onsamenhangende overvloed aan consumeerbare geschiedenis die de rauwe laat-moderne werkelijkheid terug wil brengen naar een emotioneel bevredigende ‘tijd van oma’, toen geluk nog heel gewoon was. Een verleden voorzien van moderne gemakken. Wel al centrale verwarming, maar ook nog dienstbaarheid en saamhorigheid.¹¹ Daar zit, letterlijk, niet veel toekomst in, behalve voor de antiquarische toeristenindustrie. De andere tendens is wantrouwiger en meer toekomstgericht: de moderne wereld en de moderne geschiedschrijving worden fundamenteel bekritiseerd in een poging om tot iets nieuws te komen. Filosofen nemen hier het voortouw door de historici

---

10 Ed Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat* (Groningen 1988); Wagner, chapters 1&2.

11 Over de historische cultuur Jerome de Groot, *Consuming History. Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture* (London, New York 2009). Meer theoretisch is Martin L. Davies, *Historics. Why History dominates Contemporary Society* (London, New York 2006).

te confronteren met de uiterste consequenties van hun eigen historiserende beschouwingwijze, door het modern historisch besef zelf te historiseren en zo van zijn vanzelfsprekendheid te ontdoen. Op dit historisme-in-het-kwadraat kom ik nog terug.

Geschiedtheorie als spiegel van de geschiedschrijving

Vanaf het moment dat de geschiedwetenschap een eigen discipline wordt, heeft ze een epistemologische legitimatie nodig. Geschiedenis moet zich bewijzen als een zelfstandige wetenschap, met een eigen domein (het verleden) en eigen methodes van kennisverwerving die professioneel opgeleide historici maken tot producenten van betrouwbare, ernstig te nemen kennis.

Epistemologie en geschiedtheorie zijn geen onafhankelijke grootheden die los staan van de rol en functie van geschiedschrijving in meer algemene zin. De vormen van reflectie op historische concepten en methoden zijn dus veranderlijk en tijdelijk van aard. De inhoud van de theoretische debatten loopt parallel met de verschuivende belangstelling van praktiserende historici en met de wisselende betekenis die in politiek en cultuur aan die steeds veranderende manieren van geschiedschrijving wordt gehecht. De thematiek van de geschiedtheorie wordt misschien niet direct gedictieerd door de heersende geschiedkundige modes, maar ze kan zich ook niet te ver verwijderen van de vigerende historiografische praktijk, noch van de maatschappelijke verwachtingen die men van de geschiedschrijving heeft. Dan zou ze *freischwebend*, steriel en nietszeggend worden.¹²

Ik zal die afhankelijkheidsrelatie in vogelvlucht schetsen aan de hand van de eerder genoemde vier fasen van de moderne geschiedschrijving.

1. In de 19e eeuw wordt aansluiting gezocht bij het empirisme en positivisme in de natuurwetenschappen. De claim van Leopold von Ranke is immers dat de historicus het verleden kan laten zien zoals het echt geweest is (*wie es eigentlich gewesen*). Objectieve kennis

---

12 Die opvatting nader uitgewerkt in Ed Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).

wordt verworven door de empirische grondstof van de historici, de primaire bronnen, nauwgezet in kaart te brengen. Via zorgvuldige verslaglegging leidt dit tot betrouwbare kennis van het verleden. Dit *positivism of the documents*, zoals het wel genoemd is, claimt de mogelijkheid tot echt begrip van het verleden. Want geschiedenis heeft niet hetzelfde kennisdoel als de natuurwetenschappen. Waar de natuurwetenschappen blijven staan bij de uiterlijke kenmerken van de natuur, daar wil de historicus de motieven achter handelingen van mensen begrijpen. Daar is ook een methode voor: de hermeneutiek, de betekenisuitleg, die zich stoelt op betrouwbaar brongebruik.

De verbinding met de maatschappelijke verwachtingen vinden we in het nationale burgerschap. De eenheid van historische bestudering is de natie en de expertise op het gebied van de bronnen ligt dan ook op politiek en juridisch terrein. Het gaat om het beschrijven en begrijpen van de opkomst en werking van nationale staten op basis van onderzoek naar rechtshistorische en politieke documenten. Gedurende de hele 19e eeuw vindt een gevecht plaats over de standaarden van bronnenkritiek en editietechniek, culminerend in leerboeken zoals die van Eduard Bernheim en Ernest Lavisse aan het eind van de 19e eeuw.¹³

2. In de tweede helft van de 19e eeuw neemt het prestige van de natuurwetenschappen enorm toe. Het zelfvertrouwen onder bèta's leidt tot een zuiveringsoperatie, die echte kennis moet scheiden van pseudowetenschappelijk gezwets, een poging die gedurende de 20e en 21e eeuw regelmatig herhaald wordt. De reactie binnen de geesteswetenschappen is telkens tweeledig: men probeert zowel het spel mee te spelen als de spelregels aan te passen. In vaktermen: men zet tegelijkertijd in op assimilatie en op autonomie. Enerzijds doen alfa's pogingen om aan te geven dat ook zij echte wetenschap

---

13 Voor deze ontwikkeling zie o.a. Breisach, *Historiography*; Georg Iggers, *New Directions in European Historiography* (Middletown 1984); Pim den Boer, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk 1818-1914* (Nijmegen 1987); Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).

bedrijven in termen van het natuurwetenschappelijke positivisme, anderzijds leggen geesteswetenschappers uit dat zij daarnaast nog iets anders, meer diepgaands doen. Aanvankelijk worden die twee claims nog gecombineerd, maar dat wordt allengs moeilijker. Natuurkundig verklaren en cultureel begrijpen worden in de loop van de 19e eeuw steeds minder elkaar aanvullende technieken en steeds meer elkaar uitsluitende tegenpolen.

In de generaties van Wilhelm Dilthey en Heinrich Rickert, tussen 1880 en 1930, wordt het terrein van de geschiedkunde versmald tot dat van de cultuuranalyse, waarvoor andere regels zouden gelden dan voor verklaringen van de natuur. Hermeneutische interpretatie wordt nu op het schild geheven als de kern van de historische methode met de bijbehorende pretentie dat alleen historici die kunst van het begrijpen goed beheersen, met weer als onbedoeld gevolg dat de buitenwereld gaat denken dat dat dan ook het enige kunstje is wat historici kunnen. Hoe fijnzinnig de problemen en mogelijkheden van de idiografische methode en de dubbele hermeneutiek ook bediscussieerd worden, uiteindelijk is dat een defensieve operatie die twijfel zaait aan de validiteit van historische kennisverwerving. Pogingen tot combinatie van beide methodische tradities, van *Erklären* en *Verstehen*, worden overgelaten aan sociologen als Max Weber.

Door de toegenomen complexiteit van de epistemologische debatten treedt specialisatie op. Geschiedfilosofie komt los te staan van de gewone geschiedschrijving; de vanzelfsprekende 19e-eeuwse eenheid van historiografie en methodologie wordt verbroken.¹⁴

3. In de eerste decennia na 1945 wordt alles wat rinkt naar subjectivisme, hermeneutiek en Duitse filosofie in de ban gedaan. Geschiedfilosofie is nu een verdachte term, die associaties opwekt met Hegel, Marx en andere ideologische boosdoeners. De terminologie verschuift van 'filosofie' naar 'theorie'. Geschiedfilosofie staat gelijk aan drabbige speculatie en wordt

---

14 Kerwin Lee Klein, *From History to Theory* (Berkeley, Los Angeles, London 2011), chapters 1&2.

gecontrasteerd met kritische geschiedtheorie, die zich modelleert op de analytische filosofie en het logisch-positivisme. Het zijn de hoogtijdagen van Karl Popper en Isaiah Berlin met hun afkeer van teleologische geschiedenis. Geschiedtheorie definieert zich in deze context als pure epistemologie gericht op logische rechtvaardiging van historische verklaringen. Men probeert krampachtig aan te sluiten bij een canon van analytische wetenschapsfilosofie waarin elk methodisch onderscheid tussen natuurwetenschap, sociale wetenschap en geesteswetenschap uit den boze is.

De enige historici die in dit raamwerk nog een beetje mee kunnen komen, zijn de structuralistische historici, die tenminste de schijn ophouden dat ze logisch gestructureerde verklaringen geven, omdat ze proberen te lijken op de moderne sociologie, die weer doet of ze een exacte wetenschap is.

De focus op formele logica heeft geleid tot een verdere specialisatie van de geschiedtheorie. Het is in deze periode, in de jaren 1950 en 1960, dat het fundament gelegd wordt voor een aparte tak van wetenschapsfilosofie die zich geschiedtheorie noemt, met eigen leerstoelen, tijdschriften en verplichte onderdelen in het universitaire curriculum. Deze geschiedtheorie heeft zich in haar ijver om zich te bevrijden van de hermeneutische erfenis losgezongen van de hoofdstroom van praktiserende historici, die volgens de neo-positivistische richtlijnen beter de pen konden neerleggen. Het institutionele succes van de kritisch-analytische theorie is bekocht met isolement.¹⁵

4. Het exclusief inzetten op structurele analyses en formele logica heeft niet lang stand gehouden. Door onvrede met zowel de structuralistische geschiedschrijving als het logisch-positivisme, dus met de inhoud en de methode van de nieuwe naoorlogse richting, komt opnieuw erkenning voor de culturele bepaaldheid

---

15 Typerend voor het wantrouwen tegen 'Duitsigheid' is W.H. Walsh, *An Introduction to the Philosophy of History* (London 1958). Illustratief voor het technische karakter van de geschiedtheorie is de bundel van P. Gardiner, ed., *Theories of History* (New York 1959). Erg streng in de leer is David Hackett Fischer, *Historians' Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought* (New York, Evanston 1970). Vgl. Klein, *From History*, chapter 2.

van wetenschap en samenleving. Geschiedenis wordt in de loop van de jaren 1980 weer een cultuurwetenschap, maar anders dan rond 1900 is 'cultuur' niet een afgesloten domein. Cultuur omvat alles; alles is nu cultureel. Historici oriënteren zich niet meer op de sociologie, maar op de antropologie; niet meer op kwantitatief, grootschalig onderzoek, maar op kwalitatieve fijne onderscheiden. Niet structurele geschiedenis, maar New Cultural History wordt nu de benchmark.¹⁶

Veel historici hebben een *cultural turn* gemaakt; een nieuwe generatie geschiedtheoretici bekende zich bovendien ook nog eens tot de *linguistic turn*. De sleutel tot begrip van de wereld, althans van de daarin geproduceerde cultuur, ligt volgens deze theoretici in talige interpretatie. Want zij stellen alle cultuurproducten gelijk met 'tekst'. Dat doen ze ook met de geschiedschrijving zelf: dat zijn verhalen, teksten dus. Historici zijn verhalenvertellers, narrativisten, en hun verhalen berusten op interpretaties van andere verhalen of teksten.¹⁷ De hermeneutiek, de leer van de betekenisuitleg, wordt weer salonfähig. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van de reputatiecurve van de Duitse theoreticus Hans Georg Gadamer. Hij heeft zichzelf bestempeld als een radicale hermeneuticus in de traditie die start rond 1900. Hij is in de geschiedwetenschap in de jaren tussen 1945 en 1980 wat ondergesneeuwd geraakt. Dan wordt hij herontdekt en in Engelse vertaling ingelijfd bij het postmodernisme.

Opnieuw zien we de geschiedtheorie zich isoleren van de geschiedschrijving. De meeste cultuurhistorici, die vaak stiekem

---

16 Onder meer beschreven in een aantal bijdragen aan Kramer & Maza, *Companion: William M. Reddy, 'Anthropology and the History of Culture' (262-277); Carolyn J. Dean, 'Redefining Historical Identities: Sexuality, Gender, and the Self' (337-356); Donna R. Gabaccia, 'The Multicultural History of Nations' (432-447)*. Vgl. ook Peter Burke, *What is Cultural History?* (Cambridge, Malden 2004).

17 De inmiddels klassieke verdediging van het narrativisme bij Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe* (Baltimore, London 1975). De Nederlandse variant bij Frank Ankersmit, *Narrative Logic: a Semantic Analysis of the Historian's Language* (Den Haag 1983). Narrativisme als organiserend handboek-principe bij Harry Jansen, *Triptiek van de tijd. Geschiedenis in drievoud* (Nijmegen 2010).

aan sociale of politieke geschiedenis doen met het voorvoegsel 'cultureel' eraan geplakt, geloven nog steeds dat een zekere mate van hermeneutische kennis over de Ander in het verleden bereikbaar is. Hardcore narrativistische geschiedtheoretici daarentegen menen dat echt begrip niet mogelijk is omdat het communicatiemiddel taal inherent onbetrouwbaar is. Kennis is altijd macht, interpretaties zijn altijd leugens en het enige dat nog rest is het afbreken, het deconstrueren van foute verhalen, zonder daarbij de illusie te koesteren dat dit de weg vrij zal maken voor het verwerven van kennis in nieuwe, betrouwbare verhalen over het verleden. Het meest radicaal vinden we deze opvatting misschien wel bij de postkoloniale kritiek. Zwarte Piet heeft het geweten.¹⁸

Goede tijden, slechte tijden

Al deze geschiedwetenschappelijke theorieën bewegen zich nog steeds binnen het raamwerk van de moderniteit. Dat is niet verwonderlijk, want dat is eigenlijk een tautologie: het denken over moderniteit wordt immers gestuurd door het geschiedfilosofische paradigma van de historische bijzonderheid van datzelfde moderne. ('Wij van WC-eend adviseren WC-eend': we menen dat we modern zijn omdat we aannemen dat we in een moderne wereld leven.)

Deze vooruitgangsgedachte heeft zich vertaald in het idee van een vaste, zinvolle opeenvolging van periodes, zoals in het bekende antropologische drielুক van prehistorie, primitieve cultuur en beschaafde samenleving. Er wordt zodoende ook een hiërarchie aangebracht. De geschiedkundige drieslag van Oudheid, Middeleeuwen en Moderne Tijd staat in wezen voor de ontwikkeling van *Oermens tot Wereldburger*, om een bekende

---

18 Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton, N.J. 2000); Gurinder K. Bhambra, *Rethinking Modernity: Postcolonialism and the Sociological Imagination* (Basingstoke 2007). Radicaler in de afwijzing van de mogelijkheid tot 'subaltern history' is Gayatri Spivak, 'Can the Subaltern Speak?', in: Cary Nelson, Lawrence Grossberg, ed., *Marxism and the Interpretation of Culture* (London 1988).

geschiedenischoolmethode te citeren.¹⁹

Periodes en tijdsaanduidingen blijken dus ideologische constructies. Dat wisten we al langer. De volgorde en de hiërarchie van primitieve, premoderne en moderne tijden zijn al vaak aan de kaak gesteld. Het bedenken van een tijdvak als de Middeleeuwen is een oud en hardnekkig voorbeeld van succesvolle Verlichtings-*framing*. Ondanks al het historische reparatiewerk van de mediëvisten is het nooit meer goed gekomen. Wie wil er nu in middeleeuwse toestanden leven? Bijna niemand. Deze *politics of time* ontzegt andere tijden en hun bewoners gelijkwaardigheid met de moderne tijd. Alleen de moderne periode heeft in de toekomst bestaansrecht; mensen die niet in de moderne tijd leven moeten zich aanpassen of ze zullen verdwijnen. Die temporele hiërarchie is gebruikt als rechtvaardiging voor kolonialisme en het bestrijden van achterlijkheid en achterblijvers. Geschiedenis schrijven in opdracht van de tijd is geschiedenis schrijven met het oog op een toekomst, die verdacht veel lijkt op onze eigen moderne tijd.²⁰

Die vereenzelviging met het project van de moderniteit blijkt ook uit het exclusief westerse karakter dat er aan het modern historisch bewustzijn wordt toegeschreven. Volgens die opvatting zou alleen in het westen het besef zijn ontstaan van een radicale breuk met het verleden; alleen hier kende men het vertrouwen in een nieuwe, maakbare wereld of het romantische gevoel van het verlies van een gekoesterd verleden.²¹ Pogingen om modern historisch besef te verbreden tot een intercultureel fenomeen zijn wel ondernomen, op theoretisch niveau door onder meer Jörn Rüsen en op een meer praktisch-historische wijze door Siep Stuurman, maar ze blijven altijd wat kunstmatig en krampachtig. We komen toch steeds weer uit bij Max Weber of bij de

---

19 P. Fontaine, *Van oermens tot wereldburger. Geschiedenisboek voor leerlingen van scholen voor voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs* (s-Hertogenbosch 1957); Johannes Fabian, *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object* (New York 1983).

20 Peter Osborne, *The Politics of Time. Modernity and Avant-Garde* (London 1995). Eerder al van eigen bodem Jan Romein, *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam 1946).

21 Vgl. Koselleck, *Vergangene Zukunft* en voor het gevoel van verlies Peter Fritzsche, *Stranded in the Present. Modern Time and the Melancholy of History* (Cambridge Mass., London 2004).

Verlichting als de echte grondleggers van het moderne historische of antropologische denken.²²

Het probleem van de scheiding der tijden ligt niet alleen in de ideologische lading van het begrip, maar ook in de empirie. De andere tijden zijn nog steeds aantoonbaar onder ons, niet alleen in de Syrische woestijn of in ultraorthodox Jeruzalem, maar ook op de Veluwe. Sterker nog, de andere tijden bestaan niet alleen vlak náást ons, ze zitten ook in onszelf. Wij modernen hebben allerlei ouderwetse trekjes, terwijl de zogenaamde achterblijvers verrassend veel moderne dingen doen.

Dat probleem is door geschiedfilosofen wel onder ogen gezien en het heeft geleid tot amenderingen op het leerstuk van de vaste tijdsvolgorde. Zo heeft Koselleck veel werk gemaakt van het concept van de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige, van het naast elkaar bestaan van gedragingen, houdingen en denkbeelden die niet bij elkaar lijken te passen in één tijdvak of culturele ruimte. Deze erkenning van de *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* heeft recent de Engelstalige wereld veroverd in de vorm van concepten als *multiple times* en *layered time*. Sommige handelwijzen en opvattingen veranderen in een sneller of trager tempo dan andere. Dat concept van een gelaagde tijd relateert het belang van periodebegrippen en van de lineaire, gelijkmatig voortschrijdende tijd. In plaats daarvan komen complexe, heterogene *Zeitschichten*, verschillende tijdslagen van uiteenlopende duur en snelheid, die tegelijkertijd werkzaam zijn in en om ons heen.²³

Dat lijkt op Fernand Braudels beroemde drie temporele lagen, een indeling in een geografisch ritme, een sociaaleconomische conjunctuur en een politieke cadans. Structuralistische geschiedenis kan gezien worden als een poging om de tijd methodologisch te bevriezen, om

---

22 Jörn Rüsen, 'How to overcome ethnocentrism: approaches to a culture of recognition by history in the twenty-first century', in: *History and Theory*, Theme Issue 43 (December 2004), 118-129; Siep Stuurman, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2009).

23 Reinhart Koselleck, *Zeitschichten: Studien zur Historik* (Frankfurt a/M 2000); John Zammito, 'Koselleck's Philosophy of Historical Time(s) and the Practice of History', in: *History and Theory* 43 (2004), 124-135; Helge Jordheim, 'Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities', in: *History and Theory* 51 (2012), 151-171.

de bewegende beelden even stil te zetten om ze goed onder de loep te kunnen nemen.²⁴

Toch jaagt dit de witte olifant niet uit de kamer. Bij Braudel en de structuralisten blijven de momentopnamen toch *stills* in de tijd, onderdelen van een diachrone beweging. En ook Koselleck morrelt hoogstens wat aan het voortgangsbegrip. In de notie van ongelijktijdigheid zit toch al een norm van verandering door de tijd heen ingebakken. Ongelijktijdigheid mag dan misschien niet meer afgedaan worden als een hinderlijk of irrelevant restverschijnsel uit het verleden, premoderne elementen blijven anomalieën die uiteindelijk voorbij zullen gaan. Het blijkt dus moeilijk, zo niet onmogelijk om 'geschiedenis' te conceptualiseren zonder het idee van historische voortgang. Hoogstens kunnen we proberen de vooruitgangsteologie uit ons historisch zelfbegrip te bannen, als een tegemoetkoming aan de postkoloniale kritiek.²⁵

Historisme in het kwadraat

Toch zijn er radicale stromingen die het lineaire en evolutionaire denken als zodanig in twijfel trekken. In die recente vorm van kritiek wordt de bijl gelegd aan de wortels van het moderne zelfbegrip. Zijn wij überhaupt ooit wel modern geweest, gemeten aan de eigen modernistische standaarden? Een vraag van de wetenschapssocioloog Bruno Latour. Moeten we niet af van het evolutionaire tijdsbegrip met zijn grand narratives en vooruitgangspanorama's? Is het concept van historische ontwikkeling niet inherent onderdrukkend en Eurocentrisch? Wordt het niet tijd om de moderniteit te herschrijven, zoals de filosoof Jean-François Lyotard heeft voorgesteld? Deze vragen worden niet alleen gesteld door radicale postmodernisten of postkolonialistische scherpslijpers. Ook geschiedtheoretici beginnen ons

---

24 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris 1949). Een analyse van Braudels tijdsbegrip bij Jansen, *Triptiek*, hfst. 21.

25 Lynn Hunt, 'Globalisation and Time', in: Chris Lorenz, Berber Bevernage, eds., *Breaking up Time. Negotiating the Borders between Present, Past and Future* (Göttingen 2013), 199-215.

vigerende tijdsbegrip te zien als een westerse constructie die zijn langste tijd gehad heeft. Dit betekent een scherpe kritiek op de grondslagen van het moderne historische denken.²⁶

Die kritiek neemt vaak de vorm aan van een historisering van de historische tijd. Dat is een soort historicisme tot de tweede macht. Als alle denkbeelden begrepen kunnen worden als contextgebonden, historisch plaatsbare verhalen, dan geldt dat niet alleen voor discoursen binnen de moderniteit, over naties, racisme, democratie, welvaart en vooruitgang, maar ook voor de moderniteit zelf en voor de manier van kijken daarnaar. Ook dat is een bedenksel dat past in wat Peter Fritzsche heeft aangeduid als de *historical age*. Een periode van zo'n twee eeuwen, tussen 1800 en 2000, die zichzelf wenste te definiëren in termen van historische tijd, een verlangen dat uitmondde in een obsessie met de eigen plaatsbepaling tussen heden en verleden. Het Koselleckiaanse idee van een breuk tussen traditie en moderniteit wordt dan gezien als niet meer dan een inventie, als een cultureel besluit dat ons goed uitkomt, omdat het ons als moderne samenleving een gunstige plaats geeft in het schema der dingen.²⁷

De boodschap is dat dit niet de natuurlijke of vanzelfsprekende manier van kijken is, ook niet voor historici. Het denken over de aard en betekenis van het menselijk bestaan of van samenlevingsvormen kan ook anders ingebed worden, bijvoorbeeld in morele, juridische of religieuze tijdsregimes. Het concept van een moderne tijd met een moderne geschiedopvatting is er in het verleden niet altijd geweest en het zal er ook in de toekomst niet altijd zijn. François Hartog heeft dat gevisualiseerd in zijn drie *régimes d'historicité*. Vóór 1789, zegt hij, is de traditionele blik gericht op het verleden als inspiratiebron. Na 1800 wordt de moderne aandacht verlegd naar de toekomst, tot rond 1980,

---

26 Bruno Latour, *We have never been Modern* (New York, London 1993); François Lyotard, *The Inhuman. Reflections on Time* (Cambridge 1998), chapter 2 'Rewriting Modernity'. Voor de geschiedtheoretische inbreng zie Berber Bevernage, Chris Lorenz, 'Breaking up Time. Negotiating the Borders between Present, Past and Future', in: dez., eds., *Breaking up Time*, 7-38.

27 Peter Fritzsche, 'The Ruins of Modernity', in: Lorenz/Bevernage, ed., *Breaking up Time*, 57-68.

toen de toekomst niet meer zo uitnodigend wenkte. Vanaf dan raakt onze cultuur georiënteerd op het heden en komt ze tot stilstand in navelstaarderij, in een soort van permanente *mindfulness*.²⁸

Radicaler is Aleida Assmanns opvatting dat het verlies van de toekomst geleid heeft tot een terugkeer van het verleden. In het discours over de herinnering wordt geprobeerd om afstand te nemen van de moderne geschiedbeschouwing door aandacht te vragen voor de traumatische herinnering die de tijd stil zet. Herinnering wordt gezien als een transcendente categorie die de moderniteit overstijgt. De traumatische herinnering gaat niet weg, wordt geen verleden, maar staat – om een uitdrukking van Chris Lorenz te lenen – ‘dwars op de tijd’. Assmann spreekt van een ‘omkeerbare tijd’: het verleden komt terug. Zij pleit voor een nieuwe zorgrelatie tussen verleden, heden en toekomst. We hebben het besef van een toekomst nodig voor onze creativiteit. Terzelfdertijd zijn er gebeurtenissen uit het verleden die nog steeds post-traumatische zorg behoeven. Elke generatie wordt dus bij haar een soort sandwich-generatie, verplicht tot het verlenen van historische mantelzorg; zij spreekt letterlijk van *caring history*.²⁹

Die oproep strookt met een algemener gevoel dat de moderne geschiedopvatting met zijn categorieën van ontwikkeling en afstand in de tijd (die alle wonden zou helen) niet toereikend is voor de omgang met traumatische herinnering. Vragen problemen van morele erkenning, excuses voor historisch onrecht en herdenking van slachtoffers niet om een ander relatiebeheer van het verleden, waarin meer plaats is voor morele, religieuze, juridische en psychiatrische denkwijzen? Dat zou een *ethical turn* betekenen die aanpassing vergt van

---

28 François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (Paris 2003); François Hartog, 'The Modern Régime of Historicity in the Face of Two World Wars', in: Lorenz/Bevernage, ed., *Breaking up Time*, 124-133.

29 Aleida Assmann, 'Transformations of the Modern Time Regime', in: Lorenz/Bevernage, eds., *Breaking up Time*, 39-56; Chris Lorenz, 'Unstuck in Time', in: Karin Tilmans, Frank van Vree, Jay Winter, eds., *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe* (Amsterdam 2010), 67-102.

de heersende modern-wetenschappelijke epistemische deugden.³⁰

Reparatiepogingen

De vraag is hoe levensvatbaar dit type van kritiek is. Is in onze moderne wereld een oriëntatie die zich onttrekt aan historische termen van tijd en ontwikkeling zinvol? Dat zou betekenen dat de moderniteit als het ware weggeredeneerd kan worden. Een dergelijk gedachtenexperiment kan zeker kritische waarde hebben bij het analyseren en beoordelen van onze moderne (denk)wereld; het kan de beperkingen van de door ons als vanzelfsprekend beschouwde categorieën laten zien. Maar het uit de moderne tijd stappen kan niet wezenlijk cultureel en politiek werkzaam zijn onder condities van diezelfde moderniteit. Dit soort escapisme is voor de meesten van ons om politieke, morele en wetenschappelijke redenen onaanvaardbaar. We zouden dan immers leven in een wereld van woorden, waarin betrouwbare kennis, gefundeerde oordelen en vaste waarden geen rol zouden spelen.³¹

In de bredere geschiedschrijving, in de geesteswetenschappen, in onze cultuur en politiek wordt vanaf de laatste eeuwwisseling gezocht naar een nieuw houvast. We weigeren te accepteren dat de moderniteit in een doodlopende steeg is beland. Bij het zoeken naar een zinvol en robuust antwoord op die vragen heeft de geschiedtheorie zich echter door de hierboven beschreven combinatie van taligheid en hyperhistorisme op een zeer scherpzinnige manier buiten spel weten te zetten. Dit constructivisme heeft namelijk een wel heel magere boodschap: ‘buiten de kritiek is niets’.³² Daarom valt het toe te juichen dat veel theoretici

---

30 De relativering van de historische methode bij Jay Winter, ‘Introduction. The performance of the past: memory, history, identity’, in: Tilmans e.a., eds., *Performing the Past*, 11-23 en bij Michael Rothberg, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford 2009). Over relatiebeheer Herman Paul, *Als het verleden trekt. Kernthema's in de geschiedfilosofie* (Den Haag 2014). Voor praktische toepassingen Ed Jonker, ‘Over historische excuses, morele genoegdoening en verzoening’, in: BMGN – *Low Countries Historical Review* 129 (2014), 4, 62-79.

31 Die redenering o.a. in Hunt, ‘Globalisation and Time’.

32 Die onvrede eerder beschreven in Ed Jonker, *De geesteswetenschappelijke carrousel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006).

aan de door henzelf gecreëerde buitenspelval proberen te ontkomen. Dat streven kent twee richtingen: die van de directe ervaring en die van de continuïteit in kennisopbouw.

Er is, ten eerste, een afkeer van *linguisticity*, van een overdreven besef van taligheid en dus van subjectiviteit, die ons het zicht op de werkelijkheid beneemt. De irritatie uit zich in de geschiedwetenschap in een verlangen naar direct contact met het verleden, niet gehinderd door culturele of intellectuele filters. De zogenaamde historische ervaring die door alle kunstmatige constructies heen een directe verbondenheid met het verleden zou kunnen bewerkstelligen, wordt dan gezien als een goed tegengif tegen steriel getheoretiseer. Deze opvatting, in Nederland uitgewerkt door Frank Ankersmit, is verwant aan het romantische concept van de sublieme ervaring uit de kunsttheorie van Edmund Burke en aan de afkeer die Friedrich Nietzsche had van het dood-historiseren van de beleving van grote kunst. Een recente loot aan deze stam is de theorie van de *presence*, van de present-stelling van het verleden, dat gezien wordt als iets dat direct aanwezig is in het heden en dat ons zelfs overrompelen kan, ons als het ware historische sensaties op kan dringen. Hoe begrijpelijk de ergernis over de opgeworpen barrières tussen kennis en werkelijkheid, tussen geschiedschrijving en verleden, ook moge zijn, toch is dit idee teveel een menging van mysticisme en naïef empirisme om methodisch geloofwaardig te zijn. Niet voor niets komt de *presence*-theorie oorspronkelijk uit de theologische hoek. Bij de gesecculariseerde aanhangers ligt de Nietzscheaanse afkeer van zorgvuldig en gewetensvol redeneren dicht onder de oppervlakte.³³

Een tweede trend om aan het isolement van de wetenschapsfilosofie te ontsnappen draagt meer belofte in zich en ze wordt ook breder gedragen. Hier zoekt men het meer in eerherstel voor het concept van de groei van moderne wetenschap en in de verdediging van ons vermogen om kennis te vergaren over de relaties tussen verleden en heden. In het

---

33 Frank Ankersmit, *De historische ervaring* (Groningen 1993); Frank Ankersmit, *Sublime Historical Experience* (Stanford 2005); H.U. Gumbrecht, *Production of Presence. What Meaning Can Not Convey* (Stanford 2004); Eelco Runia, 'Presence', in: *History and Theory* 45 (2006), 1-29; Eelco Runia, *Moved by the Past. Discontinuity and Historical Mutation* (New York 2014).

wetenschapsfilosofische debat manifesteert die recente *epistemological of cognitive turn* zich zowel op het algemene gebied van de wetenschapsstudie als binnen de specifiekere domeinen van de geesteswetenschappen en de geschiedbeoefening. De gemeenschappelijke noemer is die van continuïteit in kennistradities, waarbij de reikwijdte en lengte variëren. De continuïteit wordt gezocht op macro-, meso- en microniveau.

De continuïteitsthese met de grootste reikwijdte zien we in de nadruk die de wetenschapsgeschiedenis in de afgelopen decennia opnieuw heeft gelegd op het bestaan van lange lijnen van kennisverwerving. Die worden minstens over eeuwen gemeten, soms in millennia en ze doorbreken ook de grenzen van culturen. Dit idee van lange lijnen neemt afstand van de invloedrijke breuktheorieën uit de 20e eeuw van denkers als Michel Foucault en Thomas Kuhn, die de productie van wetenschap en kennis opsloten in van elkaar gescheiden compartimenten, in afzonderlijke paradigma's of epistemen. Dat leidde tot het idee van een waaier aan kennisbestanden die lokaal, cultureel en in praktische toepassing sterk uiteenlopend waren en niet of moeizaam met elkaar konden communiceren.

De laatste tijd is er weer meer belangstelling voor *travelling knowledge*, kennis die wel uitwisselbaar blijkt en voor de vraag waarom de éne soort van kennis reislustiger is dan de andere. Wat maakt dat sommige kennis lokaal blijft en andere *global* gaat? Is dat toeval, komt die kennis beter van pas of is ze wellicht meer robuust? In de natuurwetenschap is die manier van kijken altijd invloedrijk gebleven, maar ze komt nu ook in de geesteswetenschappen weer naar voren, zoals in de theorie van Rens Bod over patroonzoekende, systematische geesteswetenschappen. Bod ziet ook vooruitgang in probleemoplossend vermogen van die wetenschappelijke disciplines. Dat is nog niet meteen een terugkeer naar het oude triomfalisme van Karl Popper die geloofde in een proces van rationele cumulatieve kennisgroei. De huidige vraag is niet meer in eerste instantie die naar het ontstaan en de groei van kennis. In plaats daarvan is de aandacht verlegd naar de culturele en politieke condities van het voortbestaan van vaak tegendraadse kennistradities. Minder een geschiedenis van knappe koppen en meer een analyse van machtspatronen. Maar wel met het uitgangspunt dat er naast kennis die

verdwijnt ook kennis is die blijft, die beklijft.³⁴

Wat minder lange lijnen worden getrokken door theoretici die wel een breuk in de kennisontwikkeling accepteren: die van de moderniteit. Het ontstaan van de moderne wereld wordt weliswaar gezien als een langdurig en geleidelijk verlopend proces, het is niet meer de compacte crisis van het Europese bewustzijn van de Franse historicus Paul Hazard, maar het gaat niettemin om een fundamentele verschuiving van openbaringskennis, gebaseerd op autoriteit, naar zelfstandig onderzoek op empirische en rationele basis. De continuïteit wordt hier gezocht binnen één grote kennisruimte die nog steeds relevant geacht wordt als oriëntatiekader. Vandaar dat herbronning, bijtanken en creatieve herhaling zinvol worden geacht. Dat leidt tot een herwaardering van 20e-eeuwse vormen van structuralisme, tot het canoniseren van het werk van 19e-eeuwse klassiekers uit de sociale wetenschappen als Max Weber en tot een regelrechte verering van de 18e-eeuwse verlichtingsfilosoof Emanuel Kant. In de huidige geschiedschrijving valt deze trend terug te vinden in longitudinaal onderzoek naar de groei van moderne instituties, naar het ontstaan van de *great divergence*, naar de *European exception*. Grote eerbiedwaardige thema's, die een tijd lang verdacht waren en nu weer succesvol zijn, niet in de laatste plaats hier in Utrecht. De terugkeer naar de arrogantie van de oude *grand narratives* ligt om de hoek, zoals in een recent manifest waarin lange-termijn-geschiedenis weer aangeprezen wordt als een superieure methode om voorspellingen te doen.³⁵ Maar het kan ook verstandiger aangepakt worden en het is voor de hand liggend dat moderne geschiedschrijving het proces van modernisering linksom of rechtsom tot thema neemt.

---

34 Voor de breuken Michel Foucault, *Les mots et les choses* (Paris 1966), ook als *The Order of Things* (London 1970) en Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago 1962). De trend naar lange lijnen beschreven in Ed Jonker, 'Van relativisme naar oordeelsvorming. Recente tendensen in de wetenschapsgeschiedschrijving', in: *Studium* 4 (2011), 2-15. De lange lijnen in Floris Cohen, *De herschepping van de wereld. Het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard* (Amsterdam 2008) en in Rens Bod, *A New History of the Humanities. The Search for Principles and Patterns from Antiquity to the Present* (Oxford 2013).

35 Jo Guldi, David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge 2014).

Het zou raar zijn als het anders was.³⁶

Naast het macroniveau van de lange kennislijnen en het mesoniveau van de wording en groei van moderne kennis, in ons geval moderne geschiedwetenschap, is er een microbenadering. Daarin worden de continuïteit en stabiliteit van kennis gezocht in disciplinaire, methodische tradities. We kunnen rustig spreken van een trend tot retrodisciplineren. Dit is een reactie op de vaak overtrokken eis tot multi- en interdisciplinariteit van de laatste veertig jaar. Uit onvrede over de beperkingen van de vaak nog 19e-eeuwse verkaveling in afgesloten vakgebieden heeft zich een trend naar verruiming voorgedaan, die inhoudelijk veel openingen heeft geboden en nieuwe velden van onderzoek heeft ontsloten. In ruil daarvoor is nogal eens methodische precisie ingeleverd. Dat is wel uitgedrukt in de schoolpleinmetafoor: we wilden graag met de andere kinderen meespelen zonder ons aan hun spelregels te hoeven houden.³⁷ De reactie daarop heeft geleid tot het in ere herstellen van zogenaamde drempeltechnieken: kwantummechanica voor de bèta's, statistiek voor de gamma's en argumentatieleer voor de alfa's. Zoals het geloof in disciplinaire regels altijd sterker is geweest in het onderwijs dan in het onderzoek, zo is ook de retrodisciplineren vooral een onderwijsding, driftig bewaakt door visitatiecommissies en vormgegeven door schoolfrikken met sneuvelcursussen. In de geschiedwetenschap heeft de roep om een terugkeer naar vaste methodische waarden geleid tot een merkwaardige cocktail van Leopold van Ranke en Karl Popper, met een scheut Fernand Braudel erin.³⁸ Een trend naar meer objectiviteit, formele argumentatie en structurele geschiedenis in een streven – eigenlijk tegen beter weten in – naar minder taligheid en interpretatie.

---

36 Jonker, *Carousel*; Victoria Bonnell, Lynn Hunt, eds., *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture* (Berkeley, Los Angeles, London 1999); Gabriëlle Spiegel, *The Practice of History. New Directions in Historical Writing after the Linguistic Turn* (New York 2005).

37 Joe Moran, *Interdisciplinarity* (London, New York 2002); Julie Thompson Klein, *Humanities, Culture, and Interdisciplinarity* (New York 2005).

38 Een schoolvoorbeeld is Richard J. Evans, *In Defence of History* (London 1997).

Pleidooi voor het moderne denken

Het zal duidelijk zijn wat ik van deze reddingsoperaties vind. Van de Nietzscheaanse poging om het probleem soeverein te ontkennen langs de weg van gestuurde intuïtie heb ik al gezegd dat die mij intellectueel niet houdbaar en praktisch onwenselijk lijkt. Tegen het postulaat van de hele lange kennislijnen verzet zich mijn modern historisch bewustzijn. We kunnen niet ongestraft alle kenoperaties uit verleden en heden onder één noemer brengen. Dan verliezen we de culturele verschillen te veel uit het oog op het gevaar af dat we niet begrijpen wat we zien. Het verleden is in een aantal opzichten echt een ver vreemd land, waarvoor we een hermeneutische reisgids nodig hebben. Herodotus en Thucydides zijn geen directe voorlopers van Ranke en Huizinga. De kortebaanooplossing van de retrodisciplinerings is letterlijk en figuurlijk reactionair: ze zoekt een houvast waar het niet meer is en ontkent daarmee de verworvenheden van het moderne denken over kennisverwerving en wetenschap.

Het meeste zie ik dus in de erkenning van onze moderniteit. Als onze kennis ergens gesitueerd is, dan daar, of liever: hier. Natuurlijk is het geen onbekommerde moderne wereld meer. We kennen in 2015 de oorspronkelijke beloftes van de moderniteit, we hebben weet van de ontsporingen en systeemfouten ervan, we beseffen dat het in hoge mate een bedenksel is. We leven in een reflexieve moderniteit, waarvan we erkennen dat die een construct is.³⁹ Dat inzicht maakt de moderne samenleving echter nog niet tot een hersenschim. De moderniteit is reëel bestaand en daarom is het ons geraden er over na te denken in relevante, dat wil zeggen modernistische termen.

De Duitsers hebben daar een mooi woord voor: *vernünftig*. Dat duidt aan dat het niet alleen rationeel, maar ook redelijk, verstandig, handig en praktisch is om dat te doen. Het is dus meer dan een puur pragmatische verdediging van het moderne historische denken als een hulpmiddel

---

39 Ulrich Beck, Scott Lash, Anthony Giddens, eds., *Reflexive Modernization* (London 1994); Zygmunt Bauman, *Modernity and Ambivalence* (Cambridge 1991); Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge 2000).

om ons staande te houden in de wereld om ons heen. Het gaat ook om meer dan het maken van verstandige afspraken over het voeren van een *edifying conversation* over de moderne wereld à la Richard Rorty.⁴⁰ Constructieve conversatie is niet *fact free*, in het gesprek moeten zinnige dingen gezegd worden over de historische werkelijkheid. Dat wijst in de richting van een voorzichtige rehabilitatie van het denken over moderniseringstheorieën, over langere lijnen van culturele beïnvloeding en zelfs over evolutionaire verbanden. En dus pleit het ook voor enig eerherstel voor de moderne geschiedbeschouwing met haar concepten van tijd, ruimte en ontwikkeling.

Terugblik

Zelf heb ik natuurlijk een deel van de zojuist beschreven ontwikkeling meegemaakt. Wat dat betreft is deze afscheidsrede een proeve van *histoire vécue*.

In mijn studietijd was de verbinding tussen theorie en historiografie nog hecht. Reflectie op het vak geschiedenis vond plaats via een soort theoretisch geaspireerde geschiedenis van de geschiedschrijving. Eigenlijk maakten we daar als studenten kennis met de opeenvolgende paradigma's in de geschiedschrijving: historisme, marxisme, structuralisme. De specialisatie naar de meer technische wetenschapsfilosofie, in Nederland iets van de jaren '80 en '90, is aan Utrecht niet voorbijgegaan, maar het vak theorie van de geschiedenis is hier altijd verbonden gebleven met de daadwerkelijke, sommigen zouden – overigens ten onrechte – zeggen 'echte' kennisproductie in de geschiedschrijving. Openingen naar kritische filosofie, naar taligheid en naar constructivisme zijn zeker gemaakt, maar vooral uit didactisch oogpunt: om de studenten te attenderen op de epistemologische wereld om ons heen. Nu zien we binnen de geschiedwetenschap in Utrecht een trend naar retrodisciplineren: theorie wordt gelijkgesteld aan methoden en

---

40 De gelaagde betekenis van het woord *vernünftig* komt via Jörn Rüsen, in debat op conferentie in Gent 2012. De constructieve dialoog bij Richard Rorty, *Contingency, Irony, and Solidarity* (Cambridge, New York 1989).

technieken die een vast stramien moeten bieden voor het schrijven van goede werkstukken. Een recept voor *normal science* en *puzzle solving* waar niks mee mis is, behalve dat het niet verheven mag worden tot het alfa en omega van de kennistheorie.

Deze kleine *Werdegang* illustreert weer dat geschiedtheorie een uitvloeisel is van bredere trends in de geschiedbeoefening. Maar ze is geen direct afgietsel: als het goed is biedt ze ruimte voor bespiegeling, voor een kritische blik van buitenaf en vervult ze een brugfunctie tussen geschiedbeoefening en kennistheorie. Ik heb het vertrouwen dat mijn eigenzinnige collega's die rol ook in de toekomst zullen vervullen.

Ik heb zelf dat werk met genoeg gedaan. Dat dat mogelijk was, heb ik te danken aan het milieu waarin ik me heb mogen bewegen. En die omgeving heeft vooral bestaan uit wat ik nog steeds hardnekkig aanduid als het 'Instituut voor Geschiedenis', inmiddels verheven tot departement.

Dat is begonnen in de afdeling contemporaine geschiedenis, waar mijn baas en latere promotor Hermann von der Dunk mij de historiografische blik leerde. Hermann was een meester in de net genoemde historiografie-met-een-scheut-reflectie: *verstehen* op niveau. Hij gaf ook veel vrijheid en vertrouwen, zelfs toen ik een dissertatie ging schrijven over de door hem zo gewantrouwde moderne sociologie. Dat vertrouwen heb ik ook gekregen van de lichter oudere collega's: Sjoerd Vellenga, Theo Minderaa, Jan Hegeman. Zij gaven in de jaren '60 en '70 heel veel en ook goed onderwijs. Het belang daarvan wordt in de huidige pogingen om een research instelling te worden wel eens veronachtzaamd. Deze onderwijzers hebben mij geleerd wat Hoger Onderwijs voor Velen in de praktijk kan betekenen. En ze gaven de mogelijkheid om al vroeg zelfstandig cursussen te ontwikkelen. Oefenmateriaal was er genoeg: wij waren bij contemporaine geschiedenis al vroeg gewend aan grote aantallen studenten, zonder daarover alsmaar te weeklagen. Integendeel, eigenlijk stelden we er een eer in veel studenten zo goed mogelijk te bedienen. Een ethos dat gelukkig nog steeds virulent is binnen ons departement.

Ook van generatiegenoten heb ik veel geleerd. Van Maarten van Rossem, toen wel degelijk opererend in de *frontier* van de intellectuele

geschiedenis. Het eeuwigdurende abonnement op mijn lijfblad de *New York Review of Books* heb ik op zijn aanraden genomen. Van Maarten Kuitenbrouwer, te vroeg overleden en in zijn goede tijd een briljante collega, heb ik geleerd dat je de lat ook te hoog kunt willen leggen. Is Leen Dorsman een generatiegenoot? Laten we het er op houden dat hij dat met terugwerkende kracht is geworden. Leen en ik konden met elkaar lezen en schrijven, zowel inhoudelijk, organisatorisch als persoonlijk. Dat heeft ons de bijnaam opgeleverd van de gebroeders Bever (voor wie de fabeltjeskrant niet meer kent: twee sympathieke specimina van de *homo faber*). Leen is nu tot grote, bijna dictatoriale hoogte gestegen, maar het hart zit bij hem nog op de juiste plaats en het klopt voor het onderwijs, de studenten en de collega's.

Naarmate je ouder wordt krijg je onherroepelijk jongere collega's. Dat is belangrijk om de vaart er in te houden. Jeroen Koch, Jaap Verheul, later Joes Segal en – nog weer aanzienlijk jonger – Willemijn Ruberg. Hun tempo heb ik alleen kunnen pareren door te veinzen dat langdurig nadenken nodig is om tot zogenaamd bezonken oordelen te komen. Willemijn heeft zich ontpopt als mijn theoretische geweten, maar er gelukkig ook voor gezorgd dat ik nog een beetje weet hoe het er in het moderne leven aan toe gaat. Een andere jonge collega die nauwelijks valt bij te benen is Joris van Eijnatten. Hij was niet alleen de baas – eindelijk kan ik nu ontsnappen aan zijn Excel-schema's – maar ook een collega met een hart voor theorie, mits het niet te gek wordt, natuurlijk. Zaten de inspirerende collega's alleen in de afdeling contemporaine geschiedenis, later omgedoopt tot cultuurgeschiedenis? Nee, dan zou ik al die andere aardige collega's tekort doen. Ik kan ze niet allemaal gaan opnoemen. Een uitzondering wil ik maken voor de leden van het team geschiedtheorie: Frans-Willem Lantink en René Koekkoek. En – om een andere reden – voor Maarten Prak, die ook op lastige momenten met grote blijmoedigheid zijn verantwoordelijkheid nam.

Al die interessante activiteiten zouden niet hebben plaatsgevonden en ook weinig zin gehad hebben zonder de studenten. Zoals geschiedbeoefening zonder publieke functie betekenisloos is en geschiedschrijving zonder lezers zinledig, zo is ook een academie zonder leerlingen een lege huls. Het was het onderwijs aan studenten

dat al deze jaren de meeste energie vroeg en waar je ook het meeste van terugkreeg. Want, bij alle geklaag over niveauverlies, cultureel verval en zesjesmentaliteit is het ontgezeglijk zo dat we het slimste contingent van onze jeugd in de collegebanken hebben. Niet altijd zijn al onze studenten topgemotiveerd, maar het merendeel is zeker geïnteresseerd en velen van hen zijn echt leergierig. Soms waren het er wat veel tegelijk, maar het was altijd een genoegen om met hen aan de slag te gaan. Onderwijzersbloed kruipt waar het niet gaan kan.

Toch heb ik ook nog wel eens iets aan onderzoek gedaan en dat ook opgeschreven. Een speciale tak van publicatiesport is die van de vaktijdschriften. Zij vormen een goede graadmeter voor wat er zo in het vak omgaat en een goede plek om dat enigszins te kunnen overzien is de redactie van zo'n tijdschrift. Ik heb goede herinneringen aan mijn werk bij *Theoretische Geschiedenis* en het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Het verheugt mij dat ik in het *International Journal for History, Culture and Modernity* de samenwerking met Joes, Joris en Willemijn kan voortzetten en dat ik het historische studententijdschrift *Aanzet* voorlopig van advies mag blijven dienen.

Eén element heb ik in mijn terugblik niet genoemd: het spreekwoordelijke thuisfront. Dat is te belangrijk om te vergeten en tegelijk te bijzonder om het in woorden te vatten. Zonder Karla als tegenwicht tegen de waan van het werk was het vast niet goed gegaan en in ieder geval was het veel minder leuk geweest. Maar dat valt buiten het bestek van deze rede.

Tegen mijn oud-collega's en mijn oud-studenten kan ik alleen maar zeggen: ik ben blij dat ik er deel aan heb gehad.

Curriculum Vitae

Ed Jonker (1950) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Na zijn doctoraalexamen in 1975 werd hij aangesteld bij de afdeling contemporaine geschiedenis van diezelfde universiteit. In 1988 is hij gepromoveerd op *De Sociologische Verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat* (Groningen 1988).

In dat jaar werd hij tevens benoemd tot hoofddocent met als vakgebied de 'Historiografie en Theorie van de Geschiedenis'. Van 2007 tot 2015 was hij bijzonder hoogleraar in de 'Grondslagen en Geschiedenis van de Geschiedbeoefening'.

De belangstelling voor het snijvlak van politiek, wetenschap en cultuur uit de dissertatie is uitgewerkt in diverse publicaties, waaronder *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001, 2007) en *De geesteswetenschappelijke carrousel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2006). Beide boeken zijn mede de vrucht van deelname aan NWO-projecten, respectievelijk Filosofie van de Geschiedenis (2000-2001) en Re-vitalizing the Humanities (2005-2006).

Over de relatie tussen historische cultuur en politieke identiteit is in samenwerking met anderen geschreven in *Het Zoet en het Zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000), *Controverses rond de canon* (Assen 2006), *Beyond the canon. History for the twenty-first century* (Basingstoke, New York 2007), *Inburgering. Identiteit, loyaliteit en burgerschap* (Assen 2007) en *The Boundaries of History* (Oslo 2015).

Regelmatig zijn bijdragen geleverd aan tijdschriften als *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, *BMGN*, *Mediageschiedenis*, *Theoretische Geschiedenis* en *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Van de laatste twee tijdschriften is Ed Jonker lid van de redactie geweest. Tegenwoordig maakt hij deel uit van de redactie van het open access-tijdschrift *International Journal for History, Culture and Modernity*.

Op stapel staat een (publieks)boek over het thema van deze afscheidsrede: moderniteit en geschiedenis.

Colofon

Copyright: Ed Jonker, 2015
Vormgeving: Communicatie & Marketing, faculteit
Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht
ISBN 978-94-6103-044-3